

Филипчук А.М. (м.Львів, Україна)

ДО ПИТАННЯ ПРО ГОРОДИЩА ПРАЗЬКОЇ КУЛЬТУРИ

“...замість міст у них болота і ліси...”

Йордан “Про походження і діяння гетів” (Йордан, 2009, с.271)

Поява городищ, незалежно від їхньої функції, рангу, призначення та місця у системі заселення, зумовлена певним рівнем суспільного розвитку, який визначався як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. На жаль, прослідкувати останні у належній мірі вдається не завжди, що інколи спричинено відсутністю або фрагментарністю писемних джерел, своєрідним рівнем археологічної бази тощо. Вирішення проблем “укріпленості” тих чи інших пам’яток лежить також у площині теорії і методики наукового пошуку, перш за все - польових досліджень. Лише комплексний аналіз всіх вище перелічених аспектів дозволяє розкривати і висвітлювати проблеми зародження пам’яток укріпленого типу. Сказане стосується і ранньослов’янських городищ, насамперед тих, які відносяться до празької культури і виступають своєрідним феноменом у розвитку слов’янського населення третьої чверті I тис. н.е.

Виявлення і перші кроки вивчення празьких укріплених пам’яток відбулися відносно рано, коли методика дослідження оборонних споруд ще знаходилася у початковому стані. В цьому не має нічого дивного, адже подібні завдання не стояли на порядку дня у відомих спеціалістів минулого століття. Тоді, в період 50 - 70-х рр., основні зусилля фахівців спрямовувалися на вивчення широкими площами саме неукріплених поселень. Значно менше уваги приділялося пошуку та дослідженню могильників і городищ.

Сьогодні відомо кілька укріплених пунктів, які знаходяться в ареалі празької культури та тією чи іншою мірою мають відношення до третьої чверті I тис. н.е. Це - Зимно (Ауліх, 1972), Хотомель (Кухаренко, 1961, с.8, 22-27), Лежниця (Етнокультурна..., 1985, с.79-80) та Шеліги (Szymański, 1967) (Слід правда вказати, що городище у Шелігах знаходиться в ареалі дзедзіцької культури - однієї з груп ранньослов’янських старожитностей, котрі дуже близькі до празьких, хоча й відрізняються від останніх насамперед характером житлобудування. Тому, у літературі інколи зустрічаються дещо різні, проте звісно ж в цілому не суперечливі, позиції з приводу культурної інтерпретації пам’ятки). Три останні пам’ятки нині прийнято датувати не раніше VII - VIII ст. Вони зароджувалися вже на фінальній стадії празьких старожитностей, а основний час їхнього функціонування припадає на дещо пізніший період, який відноситься до райковецької культури. Поряд з цим, попри низку дискусійних моментів, хронологічне визначення Зимнівського укріплення, подають, як правило, вслід за першим фундаментальним дослідником цієї пам’ятки В.Ауліхом - VI - VII ст. (Етнокультурна..., 1985, с.79-80).

Відкриття й вивчення ранньослов’янських городищ дали змогу вченим вважати цю категорію пам’яток як таку, що притаманна празькій культурі

(Археология..., 1990, с.60-61; Баран, 1998, с.33, 39-40; Давня..., 2002, с.98; Етнокультурна..., с.79-80). Аналогічна ситуація спостерігається й сьогодні (Милян, Войцешук, 2004; Милян, 2004, с.242-244, 245, 249-250; 2006; 2008, с.5, 10, 12; 2009б). Однак, з часу перших фундаментальних робіт на цих укріплених пам'ятках, відбулися чималі зміни як у самій джерельній базі, так і в плані теорії та методики археологічного пошуку на компілятивному та експлікативному рівнях. За цей період, зокрема, еволюціонували уявлення про методичні засади досліджень ліній захисту, співвіднесення їх із забудовою укріпленої площадки чи цілої пам'ятки. Тому, не має нічого дивного, що певні аспекти інтерпретації городищ празької культури, котрі раніше не піддавалися сумніву (насамперед це стосується класичної пам'ятки укріпленого типу - Зимно), у світлі сьогоdnішніх теоретичних та методичних напрацювань можуть бути уточненими, корегованими, а то й відкинутими.

Вагомих підстав для перегляду усталених позицій, як на нас, сьогодні не бракує. Адже Зимнівське городище справді залишається своєрідним феноменом в історії ранніх слов'ян, так як контрастно виокремлюється на фоні решти синхронних пам'яток празького типу, і не тільки в плані матеріальної культури, як це завжди вдало зауважували дослідники. Ще більше його виділяє суспільний розвиток ймовірних мешканців укріплення та округи, котрий видно сильно повинен був відрізнятися від розвитку населення домінуючих за кількістю відкритих селищ решти празьких старожитностей. Виходить, що в регіоні Південно - Західної Волині місцеві поселенці дозріли до утворення пам'яток укріпленого типу; їм це було необхідно, а отже й продиктовано суспільним розвитком. А між тим, це викликає глибокі сумніви. Як можна здогадатися, мова у даному випадку йде про невідповідність між суспільним й економічним розвитком населення празької культури й тим рівнем соціально - економічного потенціалу, котрий потрібен для будівництва й функціонування укріплених пам'яток. При чому, на нашу думку, така невідповідність повинна спостерігатися як в окрузі Зимного, так і в інших регіонах празької культури.

Не буде дискусійним вказати, що поява городищ та державотворення є взаємопов'язаними процесами і диктуються внутрішніми й зовнішніми факторами. До внутрішніх можемо віднести закономірності внутрішнього розвитку суспільства; до зовнішніх - домінування однієї спільності над іншою, тобто процеси, які згодом супроводжуються централізацією, адміністративним підпорядкуванням чужому утворенню, тощо. Іншими словами, перші фактори обумовлюють появу держави "зсередини", тобто у відповідності із розвитком соціуму, який її творить, в той час як другі - привносять державні структури "ззовні". Такий стан справ найкраще відображають матеріали IX - XIII ст. українського Прикарпаття. Протягом IX - X ст. функціонували великі городища полісного типу, поява яких була зумовлена внутрішніми соціальними, економічними та іншими чинниками, а згодом, майже через століття, тут мала місце бургівська (замкова) модель міст, привнесена внаслідок захоплення цих теренів

давньоруською імперією (Филипчук, 1993, с.23; 1999б; 2009г, с.5-7, 12; 2012а, с.210-212). В цьому плані відразу ж зауважимо, що ніяких зовнішніх факторів у процесах утворення ранньослов'янських городищ бути не могло. Хоча на епоху, котру ми розглядаємо, принаймні на час прийнятих рамок функціонування Зимнівського укріплення, припадають активні переселенські процеси, в т.ч. й носіїв празької культури. Але вони на теренах Волині, а також в суміжних регіонах Прикарпаття і Поділля не приводили до вторгнень чи наступів іноплеменників. Більше того, так звані племінні структури Прикарпаття, Волині та суміжних територій у третій чверті I тис. н.е. не сильно відрізнялися між собою рівнем соціально - економічного потенціалу. Отже, розвиток носіїв празьких старожитностей визначався головню внутрішніми факторами (щонайменше - на рівні цих регіонів). Саме тому, відповідь на питання генези укріплених пам'яток лежить у площині суспільного й економічного розвитку населення (зокрема у визначенні характеру його общини), відображеного певною мірою у планувальній структурі тогочасних селищ та в тих чи інших сторонах матеріальної культури місцевих поселенців.

Як вдало наголосив В.Баран, сьогодні існують три головні підходи до висвітлення характеру общини населення празької культури. Одні дослідники пишуть про існування сімейної общини, інші визначальними вважають процеси складання сусідської общини, треті ж займають помірковану позицію про побутування общини перехідного типу (Баран, 1998, с.48).

На думку І.Русанової, матеріали археологічних пам'яток біля с.Корчака на Волині (друга половина I тис. н.е.) вказують на те, що в ранній час на цих малих ізольованих селищах проживали невеликі сімейні общини, які спільно вели своє господарство. Планування селищ в більш пізній період змінюється, й згідно вченої, відповідає вже сформованій територіальній общині (Русанова, 1973, с.23, 31). Досліджуючи Острицьке гніздо поселень (Буковина), в т.ч. Кодин І, ІІ, І.Русанова та Б.Тимошук прийшли до висновку, що в ранній час (VI - VII ст.) кожне з чотирьох тогочасних селищ належало великій патріархальній сім'ї, яка спільно здійснювала свою господарську діяльність. Ціла група таких поселень ймовірно входила в общину. Остання зберігала споріднені економічні та ідеологічні зв'язки і, на переконання науковців, відносилася до перехідного періоду - від родової до сусідської общини. Головною підставою для такого твердження було планування селищ, насамперед Кодина І, ІІ (Русанова, Тимошук, 1984, с.44). Базуючись на матеріалах Рашкова ІІ, ІІІ В.Баран, окрім домінування великої патріархальної сім'ї, мав змогу спостерігати також поширення окремих жител, що "не вписувалися" у ці соціальні структури. Саме це, на думку археолога, і вказує на такий тип общини, яка в період третьої чверті I тис. н.е. тільки починала переходити від родової до сусідської. Актуальним є твердження дослідника про сусідські відносини між самими патріархальними сім'ями (Баран, 1985, с.4; 1988а, с.52-54; 1988б, с.17; 1998, с.48). Вивчаючи старожитності VI - VII ст. Поділля,

О.Приходнюк прийшов до висновку про забудову селищ групами жител (Городок, Стецівка), або не дуже чіткими рядами (Устя). Це дозволило йому вважати, що “в слов’янському світі третьої чверті I тис. н.е. на зміну задрозі йшла мала парна сім’я з індивідуальним виробництвом. За таких умов суспільною організацією у слов’ян могла бути лише сільська сусідська община з об’єднанням на територіально - господарській основі” (Приходнюк, 1975, с.11, 66-67).

Отже, згадані провідні вчені займали дещо різні позиції з приводу соціального устрою, насамперед характеру общини та сімейних інститутів, що існували у V - VII ст. При цьому, вони в першу чергу базувалися на планувальній структурі тих чи інших досліджуваних поселень. Вирішення цього питання значною мірою залежить від теорії та методики польового пошуку, адже велику роль під час визначення планування селищ відіграє їхня стратифікація. Не вдаючись до детального аналізу цього аспекту проблеми, звернімося хоча б до стану справ у пізніший період, представлений старожитностями райковецької культури. Адже планування поселень та характер общини і сімейних інститутів у цей час повинні планомірно витікати з попередньої епохи. Вивчення ж соціальної структури слов’янських селищ і городищ VIII - X ст. українського Прикарпаття, здійснене М.Филипчуком, ставить під сумнів деякі з висновків наших попередників. Згідно суджень вченого, протягом першого періоду вказаної культури (VIII - IX ст.), представленого селищами, поряд з патріархальною сім’єю ми можемо спостерігати появу патронічного інституту. Його домінування, разом із одиничними випадками зародження малих індивідуальних сімей, мало місце протягом другого періоду цих старожитностей (IX - X ст.), котрий знаменувався появою городищ (Филипчук, 1994а; 1996б, с.18-19, 21; 1999а, с.62; 2001б, с.229-230; 2006, с.65; 2012б, с.207). Зважаючи, що довготривалі поселення райковецької культури регіону досліджувалися за допомогою мікростратиграфічних методів зняття і фіксації культурних напластунків (з урахуванням в т.ч. рівня денної поверхні об’єктів), а короткотривалі комплекси фіксують своєрідний синхронний зріз матеріальної і духовної культури останньої фази четвертої чверті I тис. н.е., висновки археолога справді вносять деяке роз’яснення у планування і соціальний устрій праязких старожитностей Прикарпаття та суміжних регіонів. З них випливає, що протягом V - VII ст. не могли функціонувати малі індивідуальні сімейні інститути, які відокремлювалися від патріархальних сімей, як про це писав В.Баран, або суцільна рядова забудова із таких інституцій, як це вважав О.Приходнюк. Напевне, в період третьої чверті I тис. н.е. поширеними були лише патріархальні сім’ї, що зрештою, вказує на рацію І.Русанової. Адже, на теренах Волині, Прикарпаття і Поділля не могло бути такого катаклізму, який на межі третьої й останньої чвертей I тис. н.е. знівелював би процес появи індивідуальної сім’ї, виділення приватного господарства, тощо. Тобто, повернувши “назад”, до панування таких общинних стосунків, які виражалися у “побутуванні” патріархальних інститутів при виділенні

патронічних сімей в перший період райковецьких старожитностей. При цьому, навіть міграційні процеси давньослов'янського населення V - VII ст. не можуть вважатися фактором, що розщеплював великі сімейні інститути. Адже у важких переселенських умовах, при бажанні зберегти модель господарства та й просто вижити, велика (патріархальна) сім'я повинна була носити консолідуючий, а не деструктивний характер. Тому, відображення планування таких поселень, як Рашків II, III, або ж Устя, швидше за все, є "продуктом" своєрідної методики польового пошуку. Не останню роль у цьому плані відіграє й той факт, що у випадку з зазначеними селищами дослідники мали справу не з повноцінним комплексом збережених жител, що виражає певну достовірну модель забудови, а лише з її частиною. Поза як і в першому і в другому випадках ранньослов'янські пам'ятки розташовувалися на першій надзаплавній терасі, у безпосередній близькості до Дністра: вони підмивалися і поступово знищувалися водами ріки (Баран, 1988а, с.8-9; Приходнюк, 1975, с.107). Тому, для подальшого розгляду проблеми слід прийняти тезу про те, що протягом V - VII ст. на селищах празької культури на Волині, в Прикарпатті і Поділлі існували великі патріархальні сім'ї; поява патронічних сімей та індивідуальних інститутів мала місце лише у більш пізній час. Окрім цього, складається враження, що в общинах празьких поселень сусідські відносини могли мати місце лише між великосімейними інститутами. Це не дозволяє говорити про сусідську, або ж перехідну общину. Процеси, про які писали В.Баран, О.Приходнюк та ін., на нашу думку, спостерігаються лише в наступні періоди слов'янської історії - в час райковецької культури.

До речі, поява приватної власності та поступове розщеплення патронічних інститутів на теренах Прикарпаття припали на час не швидше IX ст., тобто тоді, коли розпочався активний процес містобудування у регіоні. Він був зумовлений також економічним зростанням, спричиненим інтенсифікацією господарської діяльності, переважно за рахунок скотарства і ремесла (Филипчук, 1999а, с.62; 1996б, с.20; 2012б, с.218). Таким чином, підосновою розкладу слов'янського суспільства, висхідним пунктом його закономірної еволюції в останній чверті I тис. н.е. був економічний розвиток. Саме економічний фактор був одним з кількох чинників, котрі впливали як на соціальну структуру населення, так і на його свідомість і державотворчі процеси. Однак, якщо у IX ст. на теренах Прикарпаття мали місце відповідні соціальні (розклад патронічних інститутів, поява приватної власності та індивідуальних сімей - запоруки вивільненої "внутрішньої" робочої сили для будівництва городищ) та економічні передумови (інтенсифікація господарства передусім у сфері скотарства та ремесла) до містоутворення, то цього аж ніяк не можна сказати про період V - VII ст. Ані вивільненої робочої сили, ані економічного підґрунтя до зародження цих процесів ми не спостерігаємо не лише на Прикарпатті, але й на Волині та Поділлі. Звичайно, віднайдені під час дослідження Зимного виробу з заліза та кольорових металів (зброя, прикраси), велика кількість формочок для лиття, тощо та ін., спричинилися до тепер вже традиційного

виділення пам'ятки на фоні матеріальної культури решти селищ як Волині, так і суміжних регіонів. Проте, дослідники ніколи не акцентували увагу на інтенсифікації господарської діяльності у сфері землеробства (рільництва), чи у галузі скотарства, або ремесла населення досліджуваних просторово - часових рамках. Винятковий характер матеріальної культури Зимного, без достовірного визначення функції пам'ятки - ще не привід стверджувати класову стратифікацію слов'янського суспільства. Тим більше, що така не спостерігається на решті території Прикарпаття, Волині та Поділля. Зрештою, зрозуміло, що існувала очевидна різниця між городищами типу Зимного та великими полісами IX - X ст. Прикарпаття. Проте, зважаючи на вищевикладене, важко не погодитися, що тих внутрішніх факторів, які на початку IX ст. призвели до містоутворення принаймні на Прикарпатті, у ранньослов'янський час (V - VII ст.) в цьому і на решті суміжних регіонів не спостерігається.

З іншого боку, будівництво городищ є другою стороною державотворчих процесів, нехай навіть і тоді, коли воно передуює кристалізації адміністративної сітки певного регіону. А потреби в такій "сітці" у V - сер. VII ст. не існувало. Нагадаємо, що ще протягом цього часу теренами Західного Побужжя та Верхнього, Середнього Подністров'я й Верхнього Попруття проходили слов'янські міграції (Филипчук А., 2008; 2010; 2011), які, зважаючи на свій характер, не були одноактним, короточасним процесом, а радше навпаки (Филипчук А., 2008, с.223; 2010, с.74-75). Тому, ні про яке місто- та державотворення в період до сер. - кін. VII ст. мова йти не може. На цей факт, до речі, увага чомусь, не звертається (Филипчук А., 2012, с.40).

Дата середина - кінець VII ст. засвідчує початки осілого життя в Прикарпатті та в суміжних теренах, зокрема й в Південно - Західній Волині, оскільки відноситься до того часу, коли на півночі Прикарпаття почало функціонувати культове місце у Пліснеську (Филипчук, 2011а, с.19). З цього моменту, як це демонструють археологічні матеріали, ми можемо простежувати своєрідний етап стабілізації, що передував освоєнню регіону. До речі, між цими двома факторами (виникненням городищ і розвитком культурного ландшафту) існує своєрідний зв'язок. Зокрема, як було зазначено вище, активне містобудування на Прикарпатті відбувається лише з появою "височинної" групи поселень, яка з позицій розвитку культурного ландшафту була кроком вперед у порівнянні з "низиною" групою поселень. Наголосимо, що праязку культуру Південно - Західної Волині та Прикарпаття характеризувала саме низинна група поселень, що в черговий раз підкреслює слабке освоєння місцевих ландшафтів через постійні міграції. Важко не погодитися з тим, що утворення городищ в неосвоєному регіоні виглядає більш ніж дискусійним. Отже, соціальна структура праязкого населення, низький економічний потенціал, міграційні процеси, котрі наприклад на теренах Прикарпаття тривали до середини - кінця VII ст., освоєння ландшафту на рівні низинної групи поселень, вказують на відсутність передумов для створення городищ.

Такий стан справ, як на нас, не є відірваним від тогочасних історичних реалій. Маємо на увазі, що слов'янське населення, зокрема й носії празької культури, які брали участь у переселеннях (особливо у південному напрямку), також не дозріли до аналогічних процесів. Зокрема, в час активного завоювання та заселення Балкан, слов'яни не споруджували власних городищ. Натомість, старі візантійські міста, що їх залишило місцеве населення, якщо й замешкували, то лише під резиденції племінної верхівки. Але ці міста перестали функціонувати в істинному розумінні цього слова. З цього приводу О.Іванова та Г.Литаврін писали: "В VII - VIII вв. уровень экономического и социального развития славянского общества, по-видимому ещё не достиг той зрелости, когда город возникает и функционирует как необходимый элемент системы, её хозяйственный, социальный и общественно - культурный институт. Не использовались, вероятно эти старые (кстати говоря, разрушенные или полуразрушенные) города на территории славянских объединений и в качестве крепостей: оборонять крепости славяне ещё не умели, не говоря уже о том, что их предварительно нужно было восстановить, что также предполагало навыки в строительстве, а главное - достаточно высокий уровень эксплуатации, наличие больших средств, развитую систему организации власти. Всего этого у славян той эпохи ещё не было" (Раннефеодальные..., 1985, с.80).

Виходячи з вищенаведених даних, виникає цілком логічне запитання: якщо цього всього не було на Балканах у VII - VIII ст., то чому передумови для спорудження і функціонування городищ повинні були існувати на Волині? Адже у першому випадку був закономірний контакт слов'ян з цивілізацією, нехай і далеко неоднозначний у своїх формах та наслідках, але явно деструктивний по відношенню до суспільства наших предків. Інтенсифікація господарства, розвиток ремесел, контрибуції та трофеї, отримані внаслідок грабунку захоплених земель й військових походів, і як результат, розкладання слов'янського суспільства, виділення знатних і відмежування від простих общинників - все це характерні риси наслідків контакту з цивілізацією. Під дією останньої слов'янське населення швидше розвивалося не лише у плані матеріальної культури, але й у загальнокультурному аспекті. Іншими словами, населення Прикарпаття, Поділля, а тим паче Волині, повинне було відставати у своєму розвитку від споріднених племен, що вже захоплювали Балканський півострів. І це відставання мало б відчуватися у всіх сферах життя, включно з державо- та містоутворенням.

Ні про які городища давніх слов'ян (склавинів чи антів) не знають пізньоантичні та ранньовізантійські хроністи. Ані Йордан, ані Прокopій Кессарійський ніколи не згадували слов'янських укріплень на лівому березі Дунаю. Не були їм відомі і слов'янські городища на решті теренів, заселених нашими предками. В цьому ракурсі, правда, не можемо залишити осторонь цікаву інтерпретацію видатного історика - славіста В.Королюка. На думку вченого, реконструкція численних аспектів ранньої історії слов'ян значною мірою залежить від методології наукового пошуку,

в т.ч. від співставлення даних лінгвістики, археології, антропології і етнографії, а також писемних джерел. Одним з таких аспектів, який дослідник намагався висвітлити через призму подібних підходів, була проблема городищ у слов'ян V - VI ст. (Корольок, 1985). Однак, під час її вирішення В.Корольок застосував не стільки інтердисциплінарні, скільки полідисциплінарні підходи, а саме - просте сумування даних низки наук, без їхнього критичного аналізу на рівні джерела. Вважаючи рівень суспільного розвитку у слов'ян тієї пори доволі високим та залучаючи писемні відомості арабського мандрівника X ст. Ібрагіма ібн Якуба про будівництво слов'янських городищ цього часу, до даних археології про ранньослов'янські укріплення (мова в першу чергу йде про Зимне та Шеліги), вчений вирішив трактувати слова Йордана "замість міст у них болота і ліси" (Йордан, 2009, с.271) (винесені у епіграф на початку праці) наступним чином: "Употребление историком термина "город" (civitas) как паралели к понятиям "лес" и ""болото" определенно указывает на то, что речь у Йордана идет об укрепленных поселениях. Такими поселениями могли быть только грады - гроды славян VI в." (Корольок, 1985, с.112-113). По-перше, як буде показано нижче, методика дослідження Зимного навряд чи дозволяє говорити про укріпленість цього поселення саме у VI ст.; по-друге, жодного городища того часу на території, мову про яку веде Йордан, сам він не назвав. Не знає їх і археологія. Можливо, Йордан не стільки хотів привести паралелі до поняття *civitas*, скільки у такий спосіб наголосити на низькому, примітивнішому способі життя давніх слов'ян, у порівнянні з цивілізованим. Принаймні так виходить із контексту звістки.

Як бачимо, і писемні дані не свідчать ані на користь високого розвитку ранньослов'янського суспільства, ані на спорудження слов'янських городищ у цей час. Проте, як тоді бути із вже відомими укріпленнями ранніх слов'ян, зокрема, й з класичною пам'яткою тієї доби - Зимнівським городищем? Адже його спорудження й функціонування в третій чверті I тис. н.е. (за багатьма дослідниками у VI - VII ст.), не вписується у загальну картину історичного розвитку слов'ян взагалі та регіонів Волині, Прикарпаття і Поділля, в тому числі. Напевне, відповідь на це питання дадуть матеріали самої пам'ятки. Перед їхнім висвітленням доцільно зацентрувати увагу на наступних питаннях, необхідність розгляду яких виходить саме із досліджуваної проблеми. Мова йде про трактування городища, як особливого типу пам'яток, який виступає поряд з такими їхніми категоріями, як селища та могильники. Для нас така "особливість" полягає не стільки у суті та змісті самого поняття (це звійсно ж немаловажливо), скільки у його "операційному" виділенні. Традиційно городищем вважають пам'ятку, що укріплена оборонними конструкціями. Розширюючи це твердження, необхідно визнати, що укріпленою є та ділянка із забудовою, котра синхронна до оборонних ліній. Таку синхронність можна встановити завдяки достовірному датуванню укріплень і хронологічному визначенню конкретних фаз забудови, а також за допомогою "виходу" на рівень денної поверхні між конструкціями лінії захисту та найближчою забудовою (Всі

вищеописані принципи апробовані на практиці. Впродовж 1990 - 2012 рр. -М.Филипчук (нинішній керівник Плісеської археологічної експедиції) дослідив практично усі основні оборонні лінії Плісеського археологічного комплексу (Филипчук, 1991; 1994б, с.13-14; 1998; 2001а, с.31-32; 2002, с.206; 2008; 2009а, с.138-140, 144-146; 2009б, с.17-22; 2009в, с.5-13; 2010а, с.5-20; 2010б, с.137-138; 2011а, с.20-28; Филипчук М., Филипчук А., 2011в; 2012в; Филипчук М., Филипчук А., Соловій, Завітій, 2012). Починаючи із 2007 року, лаборантом на посаді керівника одного з розкопів, спрямованих на вивчення оборонних споруд Плісеська, працював автор цієї статті (2007 р. - Р.VI (7 лінія захисту); 2008 р. - Р.I (4 лінія захисту); 2009 р. - Р.I (4 лінія захисту); 2010 р. - Р.II (7 лінія захисту); 2011 р. - Р.II (5 лінія захисту); 2012 р. - Р.I (4 лінія захисту) (Филипчук А., 2009а; 2009б; с.74; Филипчук М., Филипчук А., 2011в; 2012в; Филипчук М., Филипчук А., Соловій, Завітій, 2012).

Під час вивчення укріплень застосовувалися останні напрацювання у галузі теорії формування культурного шару, мікстратиграфічна методика зняття і фіксації культурних напластунків, тощо. Лінії захисту датувалися на основі матеріалу, відібраного “*in situ*” з долівок прибудов до валів. Для цього особливий акцент здійснено на вивченні конструкції самих укріплень (широкими площами). Стратиграфічні спостереження давали уявлення про відносну хронологію та динаміку розвитку оборонних рубежів. В обов'язковому порядку проводилася синхронізація ліній захисту із забудовою. Базуючись на цьому, слід зробити наступний висновок: наявність укріплень на пам'ятці ще не означає, що вони мають стосунок до усіх матеріалів, виявлених на обмеженій лініями захисту площадці останньої. Мова тут йде не стільки про хронологічне корегування захисних рубежів з культурними шарами, скільки про те, що в діапазоні останніх можуть виділятися періоди, котрі синхронні, або ж асинхронні конкретному часовому проміжку функціонування тих чи інших укріплень.

Як показує практика досліджень укріплених пам'яток більш пізніх культур (райковецької і давньоруської), складніші чи примітивніші оборонні конструкції часто перебудовувалися, удосконалювалися і навіть мали тривалі перерви у своєму функціонуванні. Тому, використовувати факт присутності укріплень на довготривалій пам'ятці для ствердження її укріпленого типу в той чи інший час, що його визначає лише хронологічний діапазон віднайдених у певному культурному шарі артефактів, означає спрощувати ситуацію, а вірніше - не рахуватися із нинішніми напрацюваннями в галузі теорії та методики дослідження оборонних споруд.

У випадку із Зимним ми не можемо однозначно говорити про достовірність його визначення як городища ранньослов'янського часу. Для цього є доволі вагомі підстави. Стосується сказане насамперед співвідношення оборонних ліній пам'ятки із ранньосередньовічними комплексами, а також вивчення самих захисних конструкцій. Ми не випадково зацентруємо увагу на останній проблемі: визначення хронології укріплення не може бути успішним без належного вивчення його

конструкції. Лише в цьому випадку можна буде говорити про достовірний відбір рухомого матеріалу для датування оборонного рубежу, а також про конкретну динаміку будівельних періодів.

Дослідженнями В.Ауліха 1956 - 1964 рр. (вчений відкрив більше 2/3 площі пам'ятки) вдалося з'ясувати, що "дерев'яні оборонні укріплення захищали плато городища із півночі і південного заходу, а з південного сходу міняли дещо характер, переходячи в дерево - земляні оборонні споруди... Відсутні вони (укріплення - курсив наш, А.Ф.) тільки на північно - східному краю городища, який звернутий в бік річки, значно стрімкіший і у зв'язку з тим не вимагав, мабуть, додаткових засобів захисту" (Ауліх, 1972, с.10). Краще збережені рештки дерев'яних укріплень дозволили, на думку археолога, вважати, що їхньою основою була огорожа, споруджена з балок (діам. 0,10 - 0,15 м, довж. 2 - 3 м), які були встановлені у вигляді стінки поміж парами вертикальних стовпчиків - стояків. Вершини останніх скріплювалися своєрідним "замком" (товста балка із вирубаним наскрізь отвором) (Ауліх, 1961, с.130; 1972, с.11). Окрім стіни, у трьох місцях площадки городища простежено два суцільні ряди вертикальних стовпчиків (діам. 0,10 - 0,25 м), що розміщені паралельно і на віддалі 1,3 м один від одного та перетинали завал залишків огорожі. Поблизу кожного рядку стовпчиків, приблизно на половині висоти (стовпчики збереглися до 0,50 - 0,70 м) з внутрішнього боку, лежали плахи довж. 1,60 - 1,75 м, шириною 0,12 - 0,25 м. Непридатний крутий схил, де розташовані ці споруди, наявність скупчення близько один до одного аж 3 таких об'єктів та їхня мала ширина, на думку вченого, свідчить скоріше на користь їхньої функціональної інтерпретації як веж, аніж в'їздів (Ауліх, 1961, с.130-131; 1972, с.12-15). До речі, останніх В.Ауліх так і не виявив, хоча й вказував на ймовірність їхнього існування з північної сторони площадки городища (Ауліх, 1972, с.19-20). Відмінні від попередніх - дерев'яно - земляні укріплення, згідно дослідника були репрезентовані земляним насипом та залишком стовпа із зовнішньої сторони, а також рештками вертикальних стовпів з внутрішньої сторони на рівні основи валу (Ауліх, 1972, с.15-18). На думку вченого, характер виявлених укріплень вказує на їхню асинхронність та свідчить про два будівельні горизонти (Ауліх, 1972, с.15, 18). "Складається враження, - писав В.Ауліх - що верхній шар дерев'яних конструкцій, контури якого збігаються з контурами насипу валу - це залишки внутрішньої шалівки валу. На наявність такої опорної стінки вказує раптовий обрив насипу, який без такої опори не був би можливий. Опорна стінка складалася мабуть, як із горизонтально покладених колод, так і конструкцій, що склалися, в свою чергу з вертикальних стовпчиків (ділянки 5 і 7)" (Ауліх, 1972, с.19). Окрім цього він також вказував, що "Паралельно до дерев'яної стіни, з її внутрішнього боку, була розташована житлова споруда, що мала вигляд довгого будинку стовпової конструкції, прикритого, мабуть, двосхилим дахом... Житлова споруда майже безпосередньо примикала до дерев'яної стіни і, можливо, була конструктивно з нею пов'язана... Можна здогадуватися, що простір поміж

дерев'яною стіною і стінкою житла був заповнений насиповою глиною” (Ауліх, 1972, с.28). Необхідно вказати, що таку, доволі цікаву, конструкцію згодом поставив під сумнів Т.Милян (Милян, 2004, с.249).

Чергові дослідження оборонних укріплень Зимного були проведені лише 1997 р., і то побіжно. Тоді, зусиллями спільної українсько - польської експедиції у північно - західній частині городища було виявлено залишки дерев'яних колод, що лежали вздовж краю плато, а поруч з ними зафіксовано сліди стовпових ямок (Броніцький, Закосцельна, Охріменко, 1997, с.4).

Наступні розкопки городища здійснив Т.Милян у 2003 році (Милян, Войцешук, 2004). Він досліджував вал у південно - західній частині площадки пам'ятки. За його словами, на збережених рештках валу в південно - західній частині Зимнівської пам'ятки було простежено два будівельні горизонти. Конструкція оборонних споруд, згідно Т.Миляна, виявилася наступною: тут було зафіксовано сліди від вертикальних дерев'яних стовпців, за автором - ймовірні рештки частоколу, а також рештки дерев'яного внутрішнього укріплення основи валу, схожій на думку дослідника, до середньовічних кам'яних кріпід (Милян, Войцешук, 2004, с.219; Милян, 2006, с.243-245).

Отже, факт присутності оборонних споруд, який за словами Т.Миляна “часами ставився під сумнів”, відтак заперечений бути не може (Милян, 2006, с.244), на відміну від їхньої хронології та динаміки розвитку. Зокрема, коли мова заходить про останнє питання, наштовхуємося на доволі цікаву ситуацію. Так, у своїй монографії В.Ауліх писав про пожежу, яка знищила первісні укріплення городища; опісля неї було споруджено нові оборонні конструкції (Ауліх, 1972, с.28). В цій же праці він писав про те, що городище загинуло від пожежі, яка знищила його повністю (Ауліх, 1972, с.29). У цьому контексті вчений наводив, як приклад, розрізнені людські кістки, нерідко зі слідами обпалення - на його думку - ймовірно останки охоронців городища (Ауліх, 1972, с.30). Виникає логічне запитання: скільки ж насправді було пожеж на Зимнівському городищі? Якщо одна, котра спалила первісні укріплення, то вона, виходить, була наслідком нападу, ще одним можливим свідченням якого повинні виступати виявлені людські останки. Однак, у цьому випадку не зовсім зрозуміло, чому ж наступні мешканці городища не прибрали рештки своїх попередників? З іншого боку, якщо пожеж було дві, то чому не має згадок і пояснення цьому фактові у монографії дослідника? В той же час В.Ауліх пише, що Зимне було знищене десь у пол. VII ст. (Ауліх, 1969, с.55, 58; 1972, с.121). Зважаючи на викладене, можна лише припустити, що пожеж було дві: одна спалила первісні укріплення пам'ятки, а інша - навіть спричинилася до того, що Зимнівське укріплення повністю припинило функціонування.

Більш проблемним за цю ситуацію є датування оборонних ліній, а вірніше - його відсутність. За словами В.Ауліха, оскільки на городищі віднайдено предмети, верхня хронологічна межа яких не перевищує VI ст., а також, що на ранньослов'янській пам'ятці нижня межа жодного з предметів не перевищувала половину VII ст., верхній (тобто слов'янський)

горизонт в Зимному слід датувати VI - першою половиною VII ст. (Ауліх, 1961, с.137; Ауліх, 1965, с.18; Ауліх, 1972, с.121). І справа тут не стільки у дискусійності датування низки віднайдених артефактів, а заразом і ранньосередньовічного шару, скільки у тому, що ці матеріали відображають хронологічний зміст внутрішньої площадки городища, але аж ніяк не його оборонних споруд (Цікаво, що вже в період дослідження Зимного, Ю.Кухаренко вбачав можливим виділення тут низки артефактів, котрі мали відношення до VIII ст. (Кухаренко, 1961, с.19), на що доволі різко відреагував В.Ауліх (Ауліх, 1972, с.90). Відома російська дослідниця І.Русанова також датувала Зимне у більш широких хронологічних рамках, правда відмінних від Ю.Кухаренка. Варто вказати, що вчена особливо акцентувала увагу на тому, що керамічні форми з Зимного були доволі різноманітними. На її думку, тут була як типова корчацька кераміка, так і керамічні форми, що зустрічаються у комплексах кінця I тис. н.е. (Русанова, 1973, с.18). В цьому плані мусимо пригадати слова В.Ауліха про те, що весь керамічний матеріал з верхнього горизонту городища виключно ліпний (Ауліх, 1961, с.132-133; Ауліх, 1965, с.18; Ауліх, 1972, с.30). Але наявність виключно ліпної кераміки - це ще не привід до хронологічної атрибуції лише до третьої чверті I тис. н.е. Ліпна кераміка є й у райковецькій культурі (Филипчук, 2012б, с.92-147). Ситуація довкола ліпного керамічного матеріалу у Зимному, як на нас, має аналогії із трактуванням хронології другої групи жител Незвиська В.Бараном (Филипчук А., 2012, с.40).

В питаннях датування Зимного І.Русанову підтримав А.Айбабін. Він, зокрема, наголошував, що всі матеріали, які походять з ранньосередньовічного горизонту Зимного, знайдені в перекопаному, стратиграфічно нерозчленованому культурному шарі (це до речі, не заперечував і сам В.Ауліх). Тому, жодна з знайдених в такому шарі речей не може датувати весь шар в цілому. До того ж, на думку археолога, чимало артефактів, наведених В.Ауліхом, побутували у Східній Європі протягом всієї другої половини I тис. н.е. Тому А.Айбабін датував городище VI - X ст. (Айбабін, 1975, с.312). Зараз київські фахівці (зокрема Н.Абашина) все більш підтримують датування Зимнівського городища не VI - VII ст., а VII - VIII ст.

Ще один акцент вартий уваги - це поширена у літературі думка, що Зимнівське городище датується VI - VII ст. саме "металевими прикрасами та візантійською монетою" (Археологія Української РСР, 1975, с.128). Цікаво, що ця монета, за В.Ауліхом, найбільш правдоподібно Юстиніана I (527 - 565 pp.), визначалася автором, ймовірно, як прикраса і датувалася кін. VI - пер. пол. VII ст. (Ауліх, 1961, с.135-136; 1972, с.89). Це й послужило підґрунтям до встановлення верхньої хронологічної межі укріплення. Однак, як на нас, то таке твердження, не зважаючи навіть на ймовірно правильне датування розмінної монети, все одно позбавлене належної логіки. На те, що по знахідці не можна датувати культурний шар, увагу звернув ще А.Брюсов. На його думку, дата такої знахідки означає лише один з моментів існування давнього поселення (Брюсов, 1953, с.17, 18). Однак,

і той факт, що за певною знахідкою не слід встановлювати певні вузькі хронологічні межі, теж є логічним. З іншої сторони, знахідка може мати широкий хронологічний діапазон використання (тим більше, що це власне не стільки вже була монета, а як пише сам дослідник - пізніша прикраса). Зважаючи на це, зрозуміти, чому її хронологічне визначення не могло бути встановлене напр. кількома поколіннями пізніше, наразі важко). Аналізуючи методику вивчення пам'ятки, приходимо до висновку, що її дослідники не проводили синхронізації ліній захисту із забудовою. Не були датовані і самі оборонні споруди. Однак, можливості для встановлення хронології останніх все ж були. Вирішення цього завдання лежало у площині теорії та методики польового пошуку. Адже встановлення конструкції укріплення дозволяє проводити відбір надійного, достовірного матеріалу для їхнього датування. Наразі ми не можемо говорити не лише про те, що В.Ауліх чи Т.Милян датували власне оборонні лінії, але ще й про те, що конструкція самих укріплень була вивчена достатньою мірою. Наприклад, вивчаючи у різний час дерев'яно - земляні укріплення городища, В.Ауліх та Т.Милян, прийшли до думки, що верхній горизонт оборонних споруд мав своєрідну внутрішню обшивку - шалівку валу, яку останній дослідник навіть назвав чимось, на кшталт "дерев'яної кріпиди" (Ауліх, 1972, с.19; Милян, Войцешук, 2004, с.219; Милян, 2006, с.243). З наведених археологами описів, а найбільше з графічної частини їхніх праць (Ауліх, 1972, с.16, рис.4; Милян, 2006, с.244, рис.8) можна зробити цілком аргументоване припущення, що тут мала місце не стільки окремішня "внутрішня шалівка валу", скільки сама наземна прибудова до нього. Шалівка тут виступала у якості конструктивного елементу прибудови.

Схожі прибудови, що були складовими примітивних дерев'яно - земляних укріплень, добре відомі на городищах останньої чверті I тис. н.е. (Филипчук, 2012б, с.38). В період робіт В.Ауліха, Б.Тимошук вважав ці споруди континами (Тимошук, 1976, с.126; 1990а, с.137). Певні аналогії таким прибудовам, які, правда, виконували власне оборонну функцію, можна віднайти на низці оборонних ліній Плісеська. Мова, зокрема йде про прибудови у зовнішніх лініях захисту міста, досліджених 1990 р. М.Филипчуком. На переконання вченого, зовнішні оборонні споруди являли собою примітивні дерев'яно - земляні конструкції, що дійшли до нас у вигляді виритих ровів шириною 6 м та глибиною 2 м, а також насипаних земляних валів шириною 6 та висотою 2 м. Характерною ознакою цих зовнішніх ліній було те, що вони "ламалися/вигиналися" через кожні 12 - 14 м під кутом 145 - 155°. На "зламі" однієї з таких ліній М.Филипчук відкрив і дослідив наземну прибудову до валу, у вигляді зрубної будівлі із двома опалювальними пристроями (вогнищевими ямами). Споруда датувалася кін. X ст. (Филипчук, 1991, с.2-8; 1998). На думку дослідника, аналогічна за конструкцією та часом загибелі була й оборонна лінія Плісеська в ур.Поруби, котру у 1946 р. розкопав І.Старчук (Филипчук, 2008, с.224). Отримані матеріали дали змогу висловити судження про конструкцію вказаних споруд. Згідно М.Филипчука, реконструювати

зовнішню лінію захисту можна наступним чином: земляний укіс, що прилягав до частоколу - стіни, які, внаслідок природних процесів й набули вигляду земляного продовгуватого насипу - валу; глибокий рів, сьогодні значно знівельований (Про співвідношення первинних або "істинних" та параметрів валів і ровів опісля їхнього функціонування див.: (Филипчук, 1996а, с.47-48)); та своєрідні наземні сторожові пункти (прибудови до валу на місці незначних вигинів оборонних рубежів) (Филипчук, Гусак, 1997, с.31-40). Правда, такі прибудови можуть йти не лише переривчасто, але й суцільно (Корчинський, 1988, с.60-62). Таким чином, матеріал, відібраний із долівки прибудови до валу в Зимному (не залежно від функції цього укріплення!), міг би пролити світло на його хронологію, як пам'ятки укріпленого типу. Проте цього здійснено не було.

Важко погодитися також із твердженням Т.Миляна, що згадана вище внутрішня шалівка валу є подібною до середньовічних кам'яних кріпід. Ті кріпиди, які відомі напр. у Ревному (Тимошук, 1976, с.70), Пліснеську (Кучера, 1962, с.16, 17; Старчук, 1955, с.32-33; Филипчук, 1994б, с.9-14; 2008, с.224; Филипчук М., Филипчук А., 2011в, с.175-176) та ін. мали зовсім інше функціональне навантаження, ніж матеріали, про які пише Т.Милян.

Зважаючи на вищевикладене, наразі важко говорити про те, що комплекси даної пам'ятки, які датуються VI - VII ст. за В.Ауліхом, чи більш широкими хронологічними межами згідно інших вчених, можна співвіднести і вважати синхронними до оборонних укріплень. Не дозволяє це робити й аналіз методики польового вивчення культурних напластувань верхнього горизонту Зимного (Филипчук А., 2012, с.40).

Звичайно, вищевикладені міркування є доволі смисловою спробою у висвітленні окремих аспектів розвитку слов'янського суспільства. Ми розуміємо, що піддавання сумніву уставленого трактування певних проблем не стільки вирішує останні, скільки ставить ряд нових запитань, відповіді на які слід шукати і самим їхнім авторам. У зв'язку із цим, можемо вказати, що на сьогодні є матеріали, розгляд котрих значною мірою проливає світло на підняті нами питання. Це - слов'янські старожитності Пліснеського археологічного комплексу.

Планомірні роботи на пам'ятці, проведені протягом останніх 23 р. нинішнім керівником Пліснеської археологічної експедиції М.Филипчуком, дозволили по новому поглянути на структуру та динаміку розвитку комплексу протягом слов'янського і давньоруського періодів. Для виконання поставлених завдань, вчений зосередив свою увагу не лише на вивченні забудови тих чи інших ділянок пам'ятки, але й оборонних ліній, що їх обмежували. При цьому, фахівець застосовував останні розробки в галузі теорії формування культурного шару (мова про них йшла вище). Завдяки цьому вдалося висловити цікаві судження про структуру Пліснеська впродовж слов'янського його періоду. Як виявилось, у цей час місто характеризувалося полісною моделлю (Филипчук, 1993; 1994а; 1999б; 2006; 2009г; 2012б, с.207-212; Fylyptschuk, 2012), один з центральних

елементів якої знаходився в ур.Оленин Парк. Мова йде про культовий центр сер. - кін. VII - кін. X ст. (Филипчук, 2010б). Дослідження 2009 - 2012 рр. дали змогу вивчити характер та динаміку розвитку виявлених на святилищі об'єктів. Згідно М.Филипчука, початки культового місця сягають функціонування жертовних ям (сер. - кін. VII ст.), які згодом стали складовими так званого "жертвовного поясу". Останній являв собою сукупність ритуальних інгумаційних та кремаційних поховань, які супроводжувалися в т.ч. дорогоцінним інвентарем. До "жертвовного поясу" впродовж VIII/IX - пер. пол. IX ст. прилягали довгі наземні дерев'яні будівлі, пізніше (IX/X - пер. пол. X ст.) - аналогічні споруди, проте з кам'яними фундаментами. Протягом IX - X ст. поблизу цих об'єктів також функціонував язичницький храм. На поч. X ст. припиняє функціонувати "жертвовний пояс". Його закладають кам'яними плитами, залишаючи за ним сакральну роль. Проте, у сер. X ст. над об'єктом споруджують примітивні оборонні конструкції. Культове місце, зрештою, як і сам слов'янський Пліснеськ, занепадає в результаті військової акції Володимира Святославовича проти Великої Хорватії у 992 р. (993 р.) (Филипчук, 2010а, с.20-28, 30; 2011а, с.5-19; Филипчук, Соловій, 2011б; Филипчук, 2012а, с.21-55, 53-54).

Викладена загальна модель розвитку сакрального центру є цінним джерелом до глибшого розуміння характеру і функції Зимнівської пам'ятки. Тут, як і на Зимному, також присутні, нехай дещо пізніші, проте в загальному все ж доволі ранні комплекси (сер. - кін. VII - кін. X ст.). На святилищі наявні і оборонні конструкції. Проте, укріплення ур.Оленин Парк не мають відношення до всіх етапів функціонування культового місця, зокрема, до хронологічного відтинку сер. - кін. VII - VIII ст. (Окрім укріплення, що обмежує культове місце з півдня та заходу, присутні також потужні оборонні споруди, які обмежують його північно - західний та східний краї (у напрямку високого плато городища). Конструкція цих споруд значною мірою відрізнялася від тих, що були споруджені в сер. X ст. поверх так званого "жертвовного поясу". Дослідження лінії захисту із північно - західної сторони святилища, проведені у 1948 та 1993 рр. дозволяють попередньо судити, що найбільш ранній час його функціонування можна віднести лише до сер. IX ст. (Филипчук, 1994б, с.14-15; 2008, с.224)) Тому говорити, що у вказаний час Пліснеське святилище було укріпленою пам'яткою - означає не рахуватися з реальними фактами.

Однак, не лише сам факт певної асинхронності валів культового місця Пліснеська до його площадки зближує дві пам'ятки ранньосередньовічної доби. На думку М.Филипчука та Г.Соловій, на Пліснеському святилищі є багато спільних рис, які можна простежити на ранньослов'янських комплексах Зимнівського городища. Більше того, вони вважають, що можна припустити подібну функцію обидвох частин цих пам'яток (Филипчук, Соловій, 2012д, с.39) (Вперше цю думку було висловлено в доповідях М.Филипчука та Г.Соловій на міжнародному науковому семінарі "Декоративні та культові вироби з Вісло - Дніпровського регіону", що проходив 10 - 11 листопада 2011 р. у м.Винники).

До сих пір в літературі побутували різні уявлення про функцію Зимного, його характер та зміст (На думку В.Ауліха, на Зимнівському городищі знаходився адміністративний (можливо і культовий) центр одного з племен, що входило до дулібського союзу. Пам'ятка являла собою постійну садибу вождя племені і його дружини; окрім того, тут могли проживати також ювеліри, не виключено й ковалі (Ауліх, 1965, с.19; Ауліх, 1969, с.57-58; 1972, с.121, 123) Аргументами для такого твердження послуговували насамперед своєрідне багатство Зимного на фоні решти синхронних пам'яток Західної Волині і Прикарпаття, зокрема, формочки для лиття, тигельки, різноманітні прикраси тощо, а також укріплений характер самої пам'ятки.

На схожих позиціях стояли і В.Баран (Баран, 1964, с.100, 109; 1972, с.31, 79; 1998, с.39-40, 48-49), В.Сєдов (Сєдов, 1982, с.14; 2002, с.302, 565), Ю.Кухаренко (1960, с.120-121) та інші. Нині подібних думок дотримується і Т.Милян. Дослідник вважає, що "Зимнівське городище варто віднести до общинних центрів, які у подальшому, згідно із теорією Б.Тимошука, перетворювалися на князівські фортеці або міста" (Милян, 2004, с.251; 2006, с.247; 2009б, с.238). Поряд з цим, він відкидає припущення Б.Тимошука, що дана пам'ятка це - городище - сховище. До речі, така позиція останнього підтверджується, на думку цього вченого, характером забудови пам'ятки. Згідно археолога, складна конструкція оборонної лінії вказує на те, що Зимно є рештками не тимчасового, а стаціонарного сховища, розрахованого на довготривалий час функціонування (Тимошук, 1990б, с.153, 155). Не можна оминати і той факт, що Б.Тимошук вказував і на ряд культових елементів пам'ятки. До таких він відносив двошарові вогнища в довгому наземному будинку, самі споруди, а також окремі культові речі. Цікава інтерпретація науковця багато в чому опиралася на власний досвід вивчення слов'яно - руських городищ. Зокрема, власні матеріали та аналогії дозволили Б.Тимошукові трактувати сховища як пам'ятки із культовим підтекстом (Тимошук, 1989). В цьому плані слід вказати, що така думка вперше зародилася у П.Третьякова. Він був першим, хто вказав на сакральну сутність подібних пам'яток (Третьяков, 1958).

Однак, мова про сакральний характер пам'ятки у такий спосіб ще не ставилася. Зрештою, для цього раніше було не так вже й багато підстав. Із відкриттям культових комплексів Плісеська була отримана змога привести близькі та далекі аналогії між обома пам'ятками. В першу чергу, було звернено увагу на те, що в Зимному віднайдено численні фрагментовані людські кістки, сприйняті традиційно, як жертви ворожого нападу (Ще в час дослідження Зимнівського городища В.Ауліх звернув увагу на те, що людські жертви, сліди погромів на городищах Райки та Колодяжин, лежали в анатомічному порядку. В той же час, на Зимному виявлено лише один кістяк, зате вся територія городища була насичена фрагментованими людськими кістками, вперемішку з тваринними. Це заставляло вченого "відкласти вирішення також і цього питання до часу, коли дальші дослідження принесуть нові матеріали" (Ауліх, 1961, с.137-138). Однак,

завершення розкопок Зимного, схоже не внесло корективи у припущення про “жертви ворожого нападу”. Відтак, у фундаментальній монографії В.Ауліха ми зустрічаємо традиційне трактування інгумаційного матеріалу (Ауліх, 1972, с.29-30). Ці матеріали, а також кальциновані кісточки, включені в верхній шар вогнищ довгого наземного будинку, певним чином співвідносилися із кремаційними та інгумаційними захороненнями жертовних ям і “жертвовного поясу” Пліснеського святилища. Наявність самої будівлі суспільного призначення та її розташування є багато в чому схоже як на Пліснеську, так і на Зимному. Багатий інвентар, в першу чергу дорогоцінних речей, локалізувався по краях плато ранньослов'янського городища Зимно, так само, як супровідний інвентар ритуальних захоронень “жертвовного поясу” у Пліснеську. Безліч артефактів з Зимного навіть знаходить повні або часткові аналогії у культовому комплексі Пліснеського язичницького центру (Филипчук, Соловій, 2012д, с.37).

З цього приводу можемо навести кілька прикладів. Зокрема, у Зимному було віднайдено 8 екземплярів трилопатевих стріл, так званого аварського типу (пов'язуються із спаленням пам'ятки внаслідок набігів аварів) (Ауліх, 1972, с.52, 53, табл.X, 1-7). Такі ж вироби віднайдено і на площадці ур.Оленин Парк у 2009 р. (3 екземпляри) (Филипчук, 2010а, с.76, рис.36, 1, 3, 5), та в 2010 р. (2 екземпляри) (Филипчук, 2011а, с.16, 18, 74, рис.31, 6-7). Артефакти характеризуються доволі поганим станом збереження, поза як виготовлені із низькоякісного заліза. Бронзовий пінцет із Зимного (Ауліх, 1972, с.62, 71, табл.XII, 15) доволі схожий до виробу із Пліснеська (Филипчук, 2011а, с.76, рис.33, 12), з тією лише різницею, що зимнівська знахідка неорнаментована. Багато в чому подібні срібні і бронзові підвісні бляшки трапецієподібної форми з Зимного (Ауліх, 1972, с.66, 62, табл.XII, 21-22) до бронзових аналогів з Пліснеська (Филипчук, 2011а, с.76, рис.33, 8-9). В Зимному відшукано срібні та бронзові браслети з розширеними кінцями, а також заготовки для них (Ауліх, 1972, с.67-69, табл.XIII, 1-10); у Пліснеську в 2009 р. вдалося віднайти 2 екземпляри срібних шестигранних в перерізі браслетів з потовщеними кінцями, покритих орнаментом у вигляді крученого дроту (Филипчук, 2010а, с.86, рис.46, 5-6). Більш далеким аналогом можна вважати бронзову нашивну хрестоподібну бляшку із Зимного (Ауліх, 1972, с.64, 65, рис.6, 1) до бронзової хрестоподібної бляшки з Пліснеська: в останньої присутній більш складний орнамент (Филипчук, 2010а, с.85, рис.45, 5). Окрім предметів озброєння та прикрас на Зимному є також комплекс артефактів, які, як вважають дослідники, пов'язані із виробництвом ювелірних виробів. Це - 7 екземплярів кам'яних ливарних формочок, виготовлених з мергелястої крейди (Ауліх, 1972, с.74) та 3 тигельки (Ауліх, 1972, с.73-74, 75, табл.XIV, 1-3). В той же час, на Пліснеську віднайдено формочки для лиття: 6 екземплярів у 2009 р. (Филипчук, 2010а, с.77-82, рис.37, 1; 38, 1; 39, 1; 40, 1; 41, 1; 42, 1) та 5 екземплярів у 2010 р. (Филипчук, 2011а, с.83-84, рис.40, 1-3; 41, 1-2). Цікаво, що у формочках простежуються окремі схожі елементи для відливання тих чи інших прикрас (порівн. (Ауліх, 1972,

с.76, табл.XV, 1) та (Филипчук, 2010а, с.79-83, рис.39, 1; 42, 1; 2011а, с.83, рис.40, 2). До речі, в Пліснеську у 2010 р. також віднайдено 1 фрагмент тигелька (Филипчук, 2011а, с.16, 82, рис.39, 1).

Окрім вищевикладеного, на Пліснеську виявлено чимало різноманітних речей, що відносяться до межі третьої й останньої чвертей I тис. н.е. Мова, зокрема йде про фібули, в т.ч. п'ятипальчасті (Филипчук, 2010а, с.84, рис.44, 1-4; 2011а, с.79, рис.36, 1-4; 2012а, с.47, рис.49, 1), різноманітні прикраси, бляшки, нашивки, тощо (Филипчук, 2010а, с.85, рис.45, 1-6; 2011а, с.76, рис.33, 1-14; 2012а, с.50, рис.52, 1-2); великий культовий ніж - скрамасакс (?) (Филипчук, 2010а, с.87, рис.47, 1), слов'янське озброєння (наконечники стріл, дротики) (Филипчук, 2011а, с.74, рис.31, 4-8); вироби з кістки (Филипчук, 2012а, с.51, рис.53, 1); прясельця (Филипчук, 2010а, с.83, рис.43, 3-5; 2011а, с.81, рис.38, 4-8; 2012а, с.46, рис.48, 4-5), а також доволі ранні фрагменти вінець, верхніх частин, денць та придонних частин ліпних горщиків (Филипчук, 2010а, с.89-90, рис.53, 1; 52, 1; 51, 1-3; 50, 1-2; 49, 1). Це в черговий раз підтверджує той факт, що є певний стосунок між супровідним інвентарем та культовими комплексами, зокрема ритуальними похованнями. Схожий стан справ можемо спостерігати і в Зимному.

Датування виявлених на культовому місці Пліснеська речей вкладається в рамки його існування. Виходить, якщо чимало речей із Зимного знаходять аналогії з Пліснеським культовим місцем, а останнє датується більш пізнім часом, то проблема тут у хронологічному визначенні тих чи інших артефактів. Оскільки це виходить за рамки нашої роботи, дане питання наразі лишаємо осторонь. Зауважмо лише, що на думку М.Филипчука, на Пліснеському святилищі не виявлено ліпних керамічних матеріалів, раніших за сер. - кін. VII ст.

Більш цікавими для нас є знахідки тригранних стріл аварського типу, віднайдених на Пліснеську. Однак, відомостей про спалення кочовиками святилища зокрема чи городища взагалі, наразі немає. І навряд чи буде. Хоча, сам факт місцезнаходження стріл також можна трактувати як сліди ворожого нападу, за винятком того випадку, коли вони входитимуть до складу ритуального інвентарю кремаційних чи інгумаційних захоронень. Виходить, якщо порубані людські кістяки Зимного - не сліди погрому кочовиків, а стріли аварського типу - не зовсім свідчення аварського штурму, то взяття кочовиками Зимного - це звичайне непорозуміння, а саме продукт своєрідної теорії та методики дослідження так званого "ранньослов'янського городища".

Наостанок зупинимось на доволі цікавій проблемі: взаємозалежності процесів утворення городищ та держави. Таке твердження давно не є новим, тим більше для сучасної слов'яно - руської археології. Його суть полягає у тому, що городища не є "відірваними" об'єктами від решти системи заселення. Вони органічно входять до певної адміністративної сітки того чи іншого регіону, підтримуючи її функціонування, а отже й функціонування державного апарату, апарату влади. Їхня поява, звісно ж, може дещо передувати певній адміністративній сітці, але в цьому випадку

ми говоримо, що такі укріплені пам'ятки якраз і творять основні штрихи цієї сітки. Так чи інакше, а процеси градо- та державотворення тісно переплітаються і є взаємопов'язаними. Отже, стверджуючи наявність городищ празької культури, в першу чергу Зимного, мусимо розуміти, що тоді мала бути й певна форма державності. Звісно ж, на такий стан справ неодноразово вказувалося у літературі (Давня..., 2002, с.98; Милан, 2009а), проте належного обґрунтування цьому ми не знаходимо. Адже адміністративної сітки - головного елементу державності - тоді не спостерігалося. По-перше тому, що ще проходили міграційні процеси, переважно у південному напрямку. По-друге, тому що місцеве населення навіть у короткий період стабілізації, не дозріло до утворення великої кількості укріплених пунктів. На одному лишень Зимному все прото- чи власне, й державне утворення, "триматися" не могло. Закономірності і лише вони, визначають такі складні процеси, що мали місце в даному випадку у другій половині I тис. н.е. у Східній Європі.

Зрештою, розглядаючи ці проблеми, можна звернутися до аналізу тих процесів, які мали місце на інших територіях приблизно в тогочасі. Так, до найбільш ранніх слов'янських "державних" утворень в Центральній Європі можемо зараховувати так звану "державу Само", разом із укріпленням пунктом її правителя. Проте вчені, не зважаючи на деякі винятки, як раніше (Авенариус, 1987), так і сьогодні (Відомі чеські вчені П.Коуржіл, Д.Єленкова та Л.Галушка, котрі брали участь у II міжнародному симпозиумі "Народження слов'янських держав: стан та перспективи дослідження", що проходив 21 - 25 вересня 2008 року у Львівському національному університеті імені Івана Франка, з приводу зазначеного питання вказували, що "держава Само" розглядається як аморфне, нестійке утворення, яке не слід ставити у ряд державних) не визнають це утворення державою в істинному розумінні слова. Укріплений пункт Само, згаданий Фредегаром у 631 р. - це не городище, а власне укріплення, ймовірно якась фортеця. Адже його поява викликана лише зовнішніми, а не внутрішніми факторами. Якщо взяти до уваги найбільш ранні городища Чехії, то відомий чеський археолог Н.Профантова, не бачить можливості датувати їх раніше кін. VII ст. (Профантова, 2008). Загалом, нині помалу відходять у минуле занижені датування низки інших слов'янських городищ Центрально - Східної Європи. В областях, які межували з цивілізацією це спричинено тим, що доволі ранні укріплення виходили б за межі загальноісторичного контексту, доволі добре висвітленого насамперед в писемних джерелах. Більш віддалені, периферійні, по відношенню до цивілізації, регіони, тривалий час не знаходили належного висвітлення цієї категорії джерел. Можливо тому, ми інколи маємо справу з винятками, які не вписуються в контекст решти археологічного матеріалу.

Коротко підсумовуючи вищевикладене, відзначимо наступне. Соціальна структура празького населення, його низький економічний потенціал, освоєння ландшафту на рівні низинної групи поселень, вказують на відсутність передумов для створення городищ. Сприятливі передумови

в регіоні Прикарпаття, а також Волині, могли скластися лише на поч. IX ст. До того часу, протягом V - сер. VII ст. цими теренами ще проходили міграційні процеси, які також унеможливлювали процеси творення городищ. Такий стан справ вписується у загальний контекст розвитку давнього слов'янського населення, в тому числі того, яке брало участь у замешканні Балкан. І хоча там, слов'яни VII - VIII ст. були ближчими до цивілізації, вони не мали необхідності не лише в будівництві, але й в освоєнні залишених візантіяцями міст. Пізньоантичні та ранньовізантійські автори також не згадують городищ наших предків ані в районах, дотичних з цивілізованим світом, ані в більш відділених від нього.

Інша сторона цього питання - методика вивчення класичної, а сьогодні фактично й єдиної укріпленої пам'ятки власне празької культури - Зимного, також не дозволяє говорити про приналежність місцевих укріплень саме до VI - VII ст. І справа тут не тільки у більш широких хронологічних рамках речового комплексу верхнього горизонту Зимного, про що неодноразово наголошувалося у літературі. Головна причина такої постановки питання полягає у тому, що дослідниками Зимнівської пам'ятки не були продатовані оборонні лінії, як і не була проведена синхронізація їх з забудовою площадки. Зимно в цілому виявилось не стратифікованим. Соціальна, функціональна інтерпретація пам'ятки, а заодно і відношення наявних тут оборонних споруд до матеріалів другої половини I тис. н.е. багато в чому можуть бути вирішеними саме на матеріалах схожих старожитностей суміжних територій. Насамперед це стосується еталонної пам'ятки слов'яно - руської доби - Пліснеського археологічного комплексу. Наявні тут матеріали досліджуються за останнім зразком теорії і методики наукового пошуку. На нашу думку, вони можуть пролити світло не на одне дискусійне питання державо- та містотворення. Дослідженнями 2009 - 2012 рр. з'ясовано, що на Пліснеську знаходився доволі цікавий і ранній комплекс, представлений культовим центром, який багато спільного має з Зимнівською пам'яткою. Однак, мікростратиграфічні спостереження відкидають його зв'язок у ранній час з присутніми там оборонними лініями.

Ключові слова: городище, укріплення, оборонні лінії, забудова, празька культура, Зимно, Пліснесько.

Ключевые слова: городище, укрепления, оборонительные линии, застройка, пражская культура, Зимно, Плиснеско.

Key - words: hillfort, fortifications, defensive lines, building, Prague culture, Zymno, Plisnesko.

Филипчук А.М. (м.Львів, Україна)

До питання про городища пражської культури
(Резюме)

У статті розглядається проблема городищ пражської культури. Аналізуються соціально - економічні підоснови виникнення укріплених поселень, теорія та методика їхнього дослідження, в т.ч. прийоми польового вивчення оборонних ліній, датування, співвіднесення захисних рубежів із забудовою тощо. Отримані результати співставляються із матеріалами, здобутими протягом останніх років на Пліснеському археологічному комплексі. На цій основі автор ставить під сумнів існування укріплених поселень пражської культури.

Фылыпчук А.М. (г.Львов, Украина)

К вопросу о городищах пражской культуры
(Резюме)

В статье рассматривается проблема городищ пражской культуры. Анализируются социально - экономические подосновы возникновения укреплённых поселений, теория и методика их исследования, в т.ч. приёмы полевого изучения линий обороны, датировка, соотнесение защитных рубежей с застройкой и т.д. Полученные результаты сопоставляются с материалами, приобретёнными за последние годы на Плиснеском археологическом комплексе, на основании чего автор ставит под сомнение существование укреплённых поселений пражской культуры.

Fylypchuk A.M. (Lviv, Ukraine)

To the Question of the Hillforts of Prague Culture
(Summary)

The article is addressed the problem of hillforts of Prague culture. There are analyzed social and economic motives underlain emergence of fortified settlements, theory and technique of its investigation (including techniques of field study of defensive lines, its dating, proportion protective fortifications with its building and so on). The results obtained are compared with materials received during the last years on Plisnesko archaeological complex. On this basis the author disputes existence of fortified settlements of Prague culture.

Література

- Авенариус А. “Государство Само”: Проблемы археологии и истории // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. Отв. ред. Г.Г.Литаврин. - М., 1987. - С.66-74.
- Айбабин А.И. Рец. на працю Ауліха В.В. “Зимнівське городище” // СА. - М., 1975. - № 2. - С.309-313.
- Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) / Под. ред. Аулиха В.В., Свешникова И.К., Цыгылыка В.Н. и др. Отв. ред. Черныш А.П. - К., 1990.
- Археологія Української РСР. Том третій. Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Під ред. В.Й.Довженка, М.П.Кучери, А.Т.Сміленко. - К., 1975.
- Ауліх В.В. Матеріали з верхнього горизонту городища біля с.Зимне, Волинської області // МДАПВ. - К., 1961. - Вип.3. - С.128-139.
- Аулих В.В. Славянское городище VI - VII вв. н.э. у с.Зимно в Западной Волыни // Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии (сентябрь). - М., 1965. - С.17-19.
- Ауліх В.В. Соціальний зміст городища Зимне // Слов'яно - руські старожитності. - К., 1969. - С.54-58.
- Ауліх В.В. Зимнівське городище - слов'янська пам'ятка VI - VII ст. н.е. в Західній Волині. - К., 1972.
- Баран В.Д. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно - Західної Волині // МДАПВ. - К., 1964. - Вип.5. - С.95-113.
- Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. - К., 1972.
- Баран В.Д. Раннесредневековые древности славян Юго - Восточной Европы (проблемы сложения, периодизации, социальной структуры) // Тезисы докладов советской делегации на V международном конгрессе славянской археологии. - М., 1985. - С.3-5.
- Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с.Рашков). - К., 1988а.
- Баран В. Славянская деревня раннего средневековья (по материалам у с.Рашков) // Древности славян и Руси. - М., 1988б. - С.12-18.
- Баран В.Д. Давні слов'яни. - К., 1998.
- Броніцький А., Закосцельна А., Охріменко Г. Зимне, Володимир - Волинський район - височинне неолітичне поселення (звіт з верифікаційно - сондажних досліджень у 1997 р.) // Науковий архів Волинського краєзнавчого музею.
- Брюсов А.Я. Некоторые теоретические основы хронологии неолита // СА. - М., 1953. - XVIII. - С.13-48.
- Давня історія України (за ред. П.П.Толочка). - К., 2002. - Т.ІІІ.
- Етнокультурна карта території Української ССР. - К., 1985.
- Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Гетика) // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Джаксон Т.Н., Коноваловой И.Г. и Подосинова А.И. - Том I: Античные источники.

Составитель Подосинов А.В. - М, 2009. - С.269-273.

Королюк В.Д. “Вместо городов и них болота и леса...” (К вопросу об уровне славянской культуры в V - VI вв.) // В кн. Славяне и Восточные романцы в эпоху раннего средневековья (политическая и этническая история). - М., 1985. - С.109-114.

Корчинський О.М. Звіт про роботу постійно діючої Верхньодністрянської слов'яно - руської археологічної експедиції у 1988 р. // Науковий архів ІУ НАН України.

Кухаренко Ю.В. Памятники пражского типа на территории Поднепровья // *Slavia Antiqua*. - Warszawa-Poznań, 1960. - Т.VII. - С.111-124.

Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья // САИ. - М., 1961. - Выпуск Е1-57. - 39 с.

Кучера М.П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. - К., 1962. - т.XII. - С.2-56.

Милян Т., Войцешук Н. Археологічні дослідження Зимнівського городища в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002 - 2003 рр. Зб. наук. праць. - К., 2004. - Вип.6. - С.218-220.

Милян Т.Р. Пам'ятки укріпленого типу у ранньослов'янський час // *Carpatica - Карпатика*. Давня історія Карпато - Дунайського ареалу та суміжних регіонів. - Ужгород, 2004. - Вип.31. - С.242-251.

Милян Т. Оборонні укріплення Зимнівського ранньосередньовічного городища // АДЛУ. - Львів, 2006. - Вип.9. - С.235-248.

Милян Т.Р. Пам'ятки пражко - корчацької культури у верхів'ях Дністра, Західного Бугу та Вісли у V - VII століттях / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 2008. - 17 с.

Милян Т. Населення верхів'їв Західного Бугу середини I тис. н.е.: дуліби чи лендзяни? // Наукові студії / Історико - краєзнавчий музей м.Винники. - Львів-Винники, 2009а. - Вип.2. - С. 39-51.

Милян Т. Оборонні споруди у ранньослов'янський час // Фортця. Збірник заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка. - Львів, 2009б. - Кн.1. - С.228-238.

Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI - VII ст. н.е.). - К., 1975. - 154 с.

Профантова Н. Ранние славянские городища в Чехии // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. - Коростень, 2008. - Том 2. - С.85-99.

Раннефеодальные государства на Балканах VI - XII вв. / Ответственный редактор Г.Г.Литаврин. - М., 1985.

Русанова И.П. Славянские древности VI - IX вв. между Днепром и Западным Бугом. - М., 1973.

Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын - славянские поселения V - VIII вв. на р.Прут. - М., 1984.

Седов В. Восточные славяне в VI - XIII вв. // Археология СССР. - М., 1982.

Седов В.В. Славяне: Историко - археологическое исследование. - М., 2002.

Соловій Г. Ритуальні поховання культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009 - 2010 рр.) // “Середньовічні старожитності Центрально - Східної Європи”. Матер. XI міжн. студ. наук. археол. конф. - Чернігів, 2012. - С.174-176.

Старчук І. Розкопки городища Плісесько в 1949 р. // АП УРСР. - К., 1955. - Т.V. - С.32-35.

Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V - IX ст. - К., 1976.

Тимошук Б.А. Археологические признаки восточнославянских городищ - убежищ // КСИА. - М., 1989. - Вып.159. - С.15-28.

Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI - X вв. н.э. - М., 1990а.

Тимошук Б.А. Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. - М., 1990б. - С.151-157.

Третьяков П.Н. Городища - святилища левобережной Смоленщины // СА. - М., 1958. - №4. - С.170-186.

Филипчук А. Про міграційні процеси слов'ян в ранньому середньовіччі (за матеріалами поселень V - VII ст. українського Прикарпаття) // Середньовічні старожитності Центрально - Східної Європи. Матер. VII міжн. студ. наук. археол. конф. - Чернігів, 2008. - С.222-225.

Филипчук А. До питання про один конструктивний тип слов'янських ліній захисту (за матеріалами Плісеська) // Тези міжнародної наукової конференції "Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя". - Чернівці, 2009а. - С.73-74.

Филипчук А. Про попередні результати дослідження валу №5 Плісеського городища у 2008 р. // Середньовічні старожитності Центрально - Східної Європи. Матер. VIII міжн. студ. наук. археол. конф. - Чернігів, 2009б. - С.216-220.

Филипчук А. Міграційні процеси слов'ян V - VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер'ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень) // Вісник інституту археології ЛНУ ім. І.Франка. - Л., 2010. - Вип.5. - С.61-83.

Филипчук А. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього та Середнього Подністров'я в контексті міграційних процесів // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м.Винники. - Львів-Винники, 2011. - Вип.4. - С.35-51.

Филипчук А.М. Деякі аспекти хронології празьких старожитностей Південно - Західної Волині та українського Прикарпаття // Вісник Інституту археології. - Львів, 2012. - Вип.7. - С.33-58.

Филипчук М.А. Звіт про археологічні дослідження Бродівського загону Львівської Господогвірної археологічної експедиції у 1990 р. на території колгоспу "Дружба" в зоні меліоративних робіт (околиці Плісеського городища) // Науковий Архів Інституту Археології Львівського національного Університету імені Івана Франка. - Львів, 1991.

Филипчук М.А. Слов'янський період в історії Плісеська // Тези конф. "Талицько - Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". - Львів, 1993. - С.22-23.

Филипчук М.А. Генезис Прикарпатських городищ VIII - X ст. з позицій полісної структури суспільства // Тези міжн. конф. "Еволюція розвитку слов'янських градів VIII - XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр". - Львів, 1994а. - С.9-11.

Филипчук М.А. Звіт про археологічні дослідження господогвірної

археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища // Науковий Архів Інституту Археології Львівського національного Університету імені Івана Франка. - Львів, 1994б.

Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII - X ст. в українському Прикарпатті // Дисерт. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. - К., 1996а.

Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII - X ст. в українському Прикарпатті // Автореф. на здобуття. наук. ступеня кан. іст. наук. - К., 1996б.

Филипчук М., Гусак А. Палеоскансен "Старий Збараж". Ескізний проект слов'янської оборонної лінії. - Т.XVII. - Кн.1. - Львів, 1997.

Филипчук М. Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. // Волино - Подільські студії. - Львів, 1998. - С.256-278.

Филипчук М. Про структуру господарства Прикарпатських слов'ян у VIII - X ст. // Галицько - Волинська держава: матеріали і дослідження. - Львів, 1999а. - С.57 - 63.

Филипчук М.А. Про початки формування державних структур в українському Прикарпатті // Галицько - Буковинський хронограф. - №1 (3). - Івано-Франківськ - Чернівці, 1999б. - С.99-106.

Филипчук М.А. Звіт про проведення рятівних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с.Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2000 р. // Науковий архів ІА ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2001а.

Филипчук М. Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової конференції 30 - 31 березня 2001 р. - Львів, 2001б. - С.220-238.

Филипчук М. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII - X ст. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім.І.Франка. - Л., 2006. - Вип.1. - С.58-70.

Филипчук М.А. Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. // АДЛУ. - Л., 2002. - С.197-220.

Филипчук М. Оборонні споруди Пліснеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. - Коростень, 2008. - Том 2. - С.220-229.

Филипчук М.А. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році // Вісник Інституту археології ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2009а. - Вип.4. - С.130-176.

Филипчук М.А. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році // Науковий архів ІА ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2009б.

Филипчук М. Звіт про археологічні розкопки Пліснеського городища у 2008 році // Науковий архів ІА ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2009в.

Филипчук М.А. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології ЛНУ

ім.І.Франка. - Львів, 2009г. - Вип.4. - С.3-21.

Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році // Науковий архів ІА ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2010а.

Филипчук М.А. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2010б. - Вип.5. - С.135-169.

Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2010 році // Науковий архів ІА ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2011а.

Филипчук М.А., Соловій Г.В. До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертвовного поясу святилища Пліснеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.) // Вісник Інституту археології ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2011б. - Вип.6. - С.62-95.

Филипчук М.А., Филипчук А.М. Попередні результати дослідження лінії захисту східної частини ур.“Оленин Парк” на території Пліснеського археологічного комплексу в 2010 р. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2011в. - Вип.6. - С.172-200.

Филипчук М.А. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2011 році // Науковий архів ІА ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2012а.

Филипчук М. Слов'янські поселення VIII - X ст. в українському Прикарпатті. - Львів, 2012б.

Филипчук М.А., Филипчук А.М. Попередні результати дослідження п'ятої лінії захисту (вал №4) Пліснеського археологічного комплексу у 2011 р. // Вісник інституту археології ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2012в. - Вип.7. - С.128-156.

Филипчук М.А., Филипчук А.М., Соловій Г.В., Завітій Б.І. Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2012 р. // Вісник інституту археології ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2012г. - Вип.7. - С.185-186.

Филипчук М., Соловій Г. До питання про ритуальні поховання жертвовного Поясу культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009 року) // Наукові записки Львівського історичного музею. - Львів, 2012д. - Вип.XV. - С.24-41.

Филипчук М.А. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2012 році // Науковий архів ІА ЛНУ ім.І.Франка. - Львів, 2013.

Fylyptschuk M. Der archäologische Komplex von Plisnesko // Mezi raným a vrcholným stredovekém. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozenám přátel, kolegové a žáci. - Brno, 2012. - S.235-250.

Szymański W. Scheligi pod Plockiem na początku wczesnego średniowiecza. - Wrocław, 1967.